

Marcel Knyżewski

KSZTAŁTOWANIE SIĘ SIEDZIB NIŻSZYCH URZĘDNIKÓW KRZYŻACKICH W PRUSACH WŁAŚCIWYCH

SŁOWA KLUCZOWE: państwo krzyżackie; urzędnicy; siedziby urzędników

KEYWORDS: Teutonic Knights; lower officials; headquarters officials

Na obszarze Prus Właściwych komturstwa powstawały stopniowo wraz z podbojem tych ziem. Centra nowych jednostek administracyjnych znajdowały się głównie wzdłuż Wisły i Zalewu Wiślanego. Z czasem dołączano do nich tereny ciągnące się w głąb kraju – głównie na południe. W ten sposób powstawały charakterystyczne pasy terytorialne, biegnące od Zalewu Wiślanego do granicy z Mazowszem.

Na początek należy ustalić, co rozumiem pod pojęciem niższego urzędnika krzyżackiego. Dla potrzeb niniejszego tekstu chciałbym zdefiniować ich jako urzędników poniżej szczebla komtura, którzy zarządzali mniejszymi jednostkami administracyjnymi. Zawęża to interesujące mnie urzędy do wójtów, prokuratorów, komorników, leśnych i rybickich.

Najbardziej monumentalne inwestycje zamkowe państwa krzyżackiego można ująć pewnymi horyzontami czasowymi. Pierwszym z nich są to lata XIII wieku do czasu pierwszego powstania pruskiego. W okresie tym dominowało w budownictwie drewno, a kształt warowni często był nieregularny. Następnie należy wyróżnić realizacje murowane z około połowy XIII wieku, czyli w okolicach zrywu ludności pruskiej (1242–1249). Warto wspomnieć, że w tym czasie (1246 r.) Henryk von Hohenlohe przeprowadził reformę administracyjną, której najważniejszym elementem było powołanie systemu komturskiego (Löwner 1998). Formy siedzib komturskich, które wówczas powstawały z początkowo rozbudowanych stawały się coraz bardziej koncentryczne na regularnym rzucie. Faza zakończyła się w okolicach 1308 i 1309 roku, kiedy to

dochodzi do wykrystalizowania się typowego modelu kasztelu konwentualnego. Kolejnym cezurą jest właśnie pierwsza połowa XIV stulecia, kiedy to powstała znaczna ilość zamków krzyżackich (badacze wskazują szczególnie na lata panowania Dietricha von Altenburga). W drugiej połowie XIV wieku państwo zakonne przeistoczyło się z tworu teokratycznego w monarchię feudalną. Okres pomiędzy latami 80-tymi tego stulecia i Wielką Wojną to czas głównie Ragne-ty. Później owe najważniejsze siedziby zakonne były już jedynie modernizowane. Wydaje się, że nieco inaczej ramy czasowe prezentują się w odniesieniu do zamków i dworów niższych urzędników krzyżackich. Poniżej chciałbym przedstawić w ogólnym zarysie powstawanie i przemiany ich siedziby na obszarze Prus Właściwych. Jest to jedynie wstępny zarys tej problematyki, który z czasem postaram się rozszerzyć.

W literaturze przedmiotu brakuje również szerszego spojrzenia na budownictwo zakonne przez pryzmat uwarunkowań wewnętrznych państwa krzyżackiego, a przecież przy tworzeniu nowych urzędów i ich siedzib bardzo ważny był stopień zasiedlenia konkretnych terenów oraz ich potencjał gospodarczy. Mamy tutaj do czynienia z dwukierunkowym oddziaływaniem. Aby był sens istnienia konkretnego urzędnika musieli istnieć również ludzie, którymi mógłby on zarządzać (choć nie zawsze, o czym wspomnę w dalszej części artykułu) oraz odpowiednie zaplecze gospodarcze. Problem ten chciałbym tutaj jedynie zasygnalizować ze względu na ograniczony rozmiar tego artykułu.

Prusy Właściwe to obszar około 38 500 km². Znajdowały się tutaj komturstwa w Dzierzgoniu, Malborku, Elblągu, Bałdze, Pokarminie, Królewcu, Ragnecie oraz czasowo w Rynie (zlikwidowane przed 1400 rokiem i odnowione w latach 1418–1422). Na terenie pierwszego z nich znajdowały się wójtostwa w Przezmarku i Markusach, które zostało zastąpione przez należące do komturstwa malborskiego prokuratorstwo w Stalewie. Urzędy prokurator-skie miały swoje centra również w Miłomłynie. Urzędnicy leśni rezydowali w samym Dzierzgoniu, a rybiccy w Morażu, Karpowie i nad jeziorem Drużno. Komornictwa znajdowały się w Moranach, *Neimen*, Przezmarku, Karpowie i Kirsajtach. Pod komturstwo malborskie podlegały wójtostwa w Grabinach Zameczku (lecz był to obszar Pomorza Gdańskiego, tak jak Tczew i prokuratorstwo w Międzyłężu), Laskach i Sztumie. Prokuratorstwa znajdowały się w Laskowicach Wielkich, Mątowach Małych. Istniał tutaj również urząd rybicki w Szkarpawie i urząd leśny w Benowie. Podległe pod Elbląg wójtostwa były w Morażu i Fiszewie (w 1258 roku pojawiło się tutaj efemeryczne komturstwo). Prokuratorstwa miały swoje siedziby w Pasłęku, Szczytnie, *Kuttenhof*. Urząd rybicki mieścił się w samym Elblągu, a urzędy leśne w Kadynach, *Pomehnen*, Pasłęku, Burdajnach, Miłakowie, Morażu i Łukcie. Pod zwierzch-

nictwo komturów bałgijskich podlegali prokuratorowie pisicy, elccy, kętrzyńscy oraz szesteńscy. Urzędy leśne znajdowały się w Sątocznie i Żelaznej Górze. Rybicki znajdował się w Baldze. Komornictwa znajdowały się w *Natangen*, *Zinten*, Pruskiej Hławie, Worii, Bartoszycach, Szestnie, Bezlawkach i Kętrzynie. Prokuratorstwa w Giżycku i Barcianach podlegały komturstwu w Pokarminie. Podległe mu komornictwa znajdowały się w *Huntenau*, Krzyżporku, *Knauten*, *Domnau* i Barcianach. Dodatkowo w samym Pokarminie znajdowały się urzędy rybicki i leśny. Królewiec wykształcił urzędy niższej rangi w Węgorzewie, Gierdawach, *Gruenhoff*, Wystruci, *Lochstaedt*, Szakach i Tapiawie, gdzie znajdowały się prokuratorie oraz w *Wargen*, *Girmau*, *Pobethen*, Rudawie, Szkach, *Rositten*, *Kaymen*, Krzemitach i *Waldau*, gdzie rezydowali komornicy. Dodatkowo w samym Królewcu znajdował się urząd rybicki. Ragneta posiadała prokuratorie w Labiawie, Tylży, Kłajpedzie, Ostródzie (od 1341 komturstwo), Działdowie, Hławie, Nidzicy, Wielbarku, a także komornictwa w Ostródzie, Hławie, Dąbrównie, Olsztynku, Nidzicy, Działdowie i Wierzbicy. Urzędy rybickie znajdowały się w Ostródzie i Dąbrównie¹.

Należy podkreślić, że przedstawione powyżej podziały są uproszczone, a dodatkowo nie były one stałe i ulegały przeobrażeniom na przestrzeni lat. Tworzyły się okresowo nowe komturie, które często nie były w stanie utrzymać się przez dłuższy czas. Dowodzi to, że w tych rejonach system, który zastosowano w Ziemi Chełmińskiej się nie sprawdzał. Występowało tam znaczne zagęszczenie ośrodków komturskich i niewielka ilość siedzib niższych urzędników zakonnych. W tym wypadku można powiedzieć, że mamy do czynienia z sytuacją odwrotną.

Problematycznym jest istnienie „proto-siedzib” krzyżackich, które miały by się przekształcić w obiekty stanowiące przedmiot moich zainteresowań, na wschodzie i południowym wschodzie kraju w XIII stuleciu. Istnienia takich, chociażby w Piszku i innych ośrodkach, nie potwierdziły badania archeologiczne. Joanna Maciejewska podaje – za źródłami niemieckimi – rok 1268 jako moment powstania w Piszku drewnianego „domku myśliwskiego” oraz rok 1283 jako drugą możliwość (Maciejewska 1960: 235–236) Wydaje się mało prawdopodobne, aby Zakon był już wówczas zainteresowany wznoszeniem warowni na terenach porośniętych gęstą puszcza i zasiedlonych niewielkim stopniem. Wcześniejsze datowanie budowy zamków w tym rejonie, które niekiedy pojawiało się w starszej literaturze przedmiotu (głównie na podstawie prac nowożytnych historyków, geografów i regionalistów) nie znajduje obecnie potwierdzenia w badaniach archeologicznych.

¹ Patrz: opracowanie dotyczące administracji krzyżackiej w Prusach S. Józwiaka (2001), tam wcześniejsza literatura.

Inaczej prezentuje się sytuacja w zachodnich i północnych rejonach Prus. Tam istniały już ośrodki komturskie, które potrzebowały odpowiedniego zaplecza gospodarczego. Trudno stwierdzić, jaką rangę posiadały niektóre dwory oraz jakie były ich funkcje. Dwór w Małowach Małych istniał już być może w roku 1254, jednak pewne informacje co do jego istnienia posiadamy dopiero z 1321 roku (Długokęcki 1992: 104). Dwór w Małowach w XIII wieku hipotetycznie posiadał więcej cech obronnych niż późniejszy folwark. W trakcie badań archeologicznych nie natrafiono na żadne relikty wcześniejszych zabudowań, nie musi to jednak oznaczać, że one nie istniały (Chęć 2003: 393–401). Pojawia się jednak kwestia funkcji takiego założenia. Wydaje się, że można na ten moment odrzucić jego ewentualne zadania administracyjne i przychylić się do obronno-gospodarczych. Wskazywałby na to wciąż niespokojne czasy, w których przyszloby funkcjonować domniemanemu dworowi.

Również na terenie Pogezanii, w Morażu istniał w XIII wieku urząd i najpewniej siedziba prokuratorska. Przyjmuje się, że zamek powstał tutaj w 1280 roku. Nie jest do końca jasne, czy ta warownia znajdowała się w miejscu późniejszego obiektu, który częściowo zachował się do dnia dzisiejszego, o czym w dalszej części tekstu.

Osadnictwo w tym okresie skupiało się również głównie wzdłuż rzek i Zalewu Wiślanego. Pierwsze miasta zakładano przy siedzibach komturów (Elbląg, Zantyr – tutaj początkowo osada o charakterze miejskim, podobnie jak w Dzierzgoniu). Pamiętać jednak należy, że większość wysiłku urbanizacyjnego na terenie Prus w XIII wieku poszło na marne. Powodem tego były zniszczenia dokonane przez powstania ludności pruskiej.

Sytuacja zmienia się na całym omawianym terenie po przeniesieniu siedziby wielkich mistrzów do Malborka. Jest to cezura wspólna zarówno dla monumentalnych zamków, jak i dla mniejszych założeń. Od tego momentu można mówić o bardziej intensywnej akcji budowlanej, która jednak w pełni rozwinie się dopiero w przeciągu następnych kilkadziesiąt lat.

Po upadku ostatniego powstania pruskiego w 1283 r. nastąpił stosunkowo spokojny rozwój wewnątrz kraju, a jego władcy mogli skupić się na rozwoju gospodarczym oraz na budowaniu struktur administracyjnych również w słabiej zasiedlonych częściach państwa. Od tego momentu lokowano głównie małe miasta. Powstały wówczas Malbork i Dzierżoń. Znaczna część lokowanych wówczas osad miała charakter centrów targowych i zaplecza produkcyjno-usługowego dla wsi czynszowych. Proces urbanizacji ulegał stopniowemu nasileniu wraz z przełomem XIII i XIV wieku, a co za tym idzie powstawały również nowe urzędy.

W końcu XIII wieku rozpoczyna się kolonizacja obszarów Prus Górnych. Jak zauważył to Karl Kasiske – pod koniec tego stulecia i na początku następ-

nego komturstwo dzierzgońskie jest zasiedlane na niespotykaną dotąd skalę (Kasiske 1934: 27–31). Początkowo kolonizacja rozwijała się w kierunku południowo-wschodnim. Pierwszy urzędnik poza zamkiem komturskim na tym obszarze pojawił się w 1312 roku i był to *bruder Echart* z Przechmarku, a 8 lat później pierwszy prokurator *bruder Gotze* (Józwiak 2000: 7). Niektórzy autorzy uważają, że w miejscu późniejszego zamku istniała wcześniej pruska warownia. Być może po ustanowieniu miejscowego urzędu zaadaptowano ją na potrzeby powstającej administracji, sam zamek jednak najczęściej jest datowany na lata 1320–1331.

Drugi kierunek ekspansji skierowany był w stronę Ławy. Zdaniem S. Józwiaka (2000: 8) pierwszy tamtejszy prokurator pojawił się w 1317 roku. Dwór prezentował prawdopodobnie formę niewielkiej siedziby miejskiej. Samo miasto Ława powstało w 1305 roku. Stosunkowo wcześniej lokowane miasto miało być punktem wyjścia do kolonizacji terenów leśnych, które dominowały w jego okolicy (Kasiske 1934: 30, 32). Biorąc pod uwagę fakt, że pierwsi urzędnicy pojawili się tutaj kilkanaście lat później, można przyjąć, że ich siedziba w mieście powstała w pomiędzy 1305–1317/1320 rokiem. Prokuratorstwo zostało jednak bardzo szybko zlikwidowane, bo już po 1350 roku. Dwór lokalizuje się między kościołem parafialnym, a Bramą Lubawską.

Niebagatelny wpływ na rozwój struktury zakonnej na tym terenie miały działania w południowej części ziemi sasińskiej. W 1316 roku założono urząd prokuratora w Dąbrównie. Co ciekawe, zrobiono to przed kolonizacją tych terenów. Powstawanie warowni krzyżackich często stanowiło swego rodzaju „zabezpieczenie terenu” pod późniejszą akcją osadniczą. Siedem lat później podniesiono rangę urzędu w Dąbrównie do wójtostwa. Do momentu utworzenia na przełomie 1340 i 1341 roku komturstwa w Ostródzie był to najważniejszy urząd ziemi sasińskiej (Józwiak 2000: 9–10). Gródek znajdujący się w pobliżu średnio-wiecznego Dąbrówna, zdaniem Jana Dąbrowskiego funkcjonował od 1326 roku (Dąbrowski 1961/1962: 343). Data zaproponowana przez niego odnosi się do początku istnienia miasta, ale wydaje się, że siedziba urzędnicza mogła istnieć jednak wcześniej.

Oddzielną kwestią jest istnienie dwóch warowni w Dąbrównie. Miejskowa tradycja mówiła o istnieniu zamku w mieście, a gródek, o którym była mowa wcześniej, uważany był za swego rodzaju strażnicę. Badania archeologiczne nie potwierdziły istnienia zamku w samym mieście (dwór w miejscu, które wiązano z zamkiem został wzniesiony w połowie XVI wieku). Na chwilę obecną mamy potwierdzone istnienie jedynie owej drewniano-ziemnej warowni na północ od miasta i być może nie należy doszukiwać się na siłę drugiej.

Istnienie Wielu obiektów powstających w początkach XIV stulecia wciąż pozostaje w sferze hipotetycznej, jednak są już przesłanki źródłowe oraz archeologiczne do ich istnienia. Z taką sytuacją mamy do czynienia chociażby w przypadku warowni w Działdowie i Olsztynku.

Z 1306 roku pochodzi pierwsza wzmianka o zamku w Działdowie, jednak istnienie wcześniejszej „strażnicy”, która miałaby egzystować już na początku XIV wieku, wciąż nie jest pewne. Co prawda A. Gardawski (1958: 9–10) natrafił na ślady drewnianej budowli i przyjął wstępnie, że budynek ten mógł stanowić pierwszą fazę zamku krzyżackiego, jednak został on uchwycony w tak niewielkim fragmencie (autor badań uważał, że mogła to być jedynie studnia, choć uznał to za mało prawdopodobne), że wciąż nie możemy być pewni jego istnienia.

Niektórzy badacze uważają, że także w Olsztynku istniała drewniano-ziemna strażnica w miejscu późniejszego zamku. Miałaby ona powstać już ok. 1312 roku, a od jej południowo-wschodniej strony być może istniało podgrodzie otoczone palisadą. Takie założenie uprawdopodobnia odsłonięcie tego typu umocnień w trakcie prac terenowych (Mackiewicz 1995).

Istnienie drewniano-ziemnych siedzib w Działdowie i Olsztynku w pierwszej ćwierci XIV stulecia wciąż nie jest pewne, ale jeżeli rzeczywiście ranga Dąbrówna w tym okresie była tak wysoka, jak przedstawił to S. Józwiak, to być może obiekty te stanowiły punkty pomocnicze w trakcie kolonizacji tych terenów. Równie ważna mogła być tutaj bliskość granicy i chęć jej wzmocnienia. Początek XIV wieku to przecież czas sporu o Pomorze Gdańskie. Forma owych domniemanych warowni też nie jest znana. Jedynie A. Gardawski sugerował, że w Działdowie mogła się znajdować wieża mieszkalno-obronna².

Akcja budowlana nabiera rozpędu dopiero od następnej dekady, aby w pełni rozwinąć się w latach 30. i 40. XIV wieku. Rozpoczęła się wówczas najpewniej budowa zamku w Sztumie (1326 r.) (Schmid 1909: 345), w tym czasie powstał też prawdopodobnie dwór w Laskach, a pierwszy znany wójt pojawił się w źródłach w 1321 roku, był nim brat Gunter *Vogt unseres Werders*, a od 1323 roku urzędnicy tutejsi zwali się *vom Leske* (Mülverstedt 1888: 63). Nie jest pewnym jaki kształt miał pierwotny zamek w Laskach. Wiadomym jest jednak, że w XV wieku został on rozbudowany. Na podstawie lustracji nowożytnych D. Piasek (2008: 76–78) rekonstruuje założenie jako trójskrzydłowe. Jak zauważyłem wcześniej, pojawił się wówczas potwierdzony źródłowo dwór w Małowach Małych. Pierwsze wzmianki o *castrum Lunenburg* – zamku

² Zaznaczył to w dokumentacji rysunkowej, gdzie przedstawił hipotetyczny rzut tej budowli. Chciałbym zaznaczyć, że sam autor tych badań i dokumentacji nie był pewien czy odsłonięte relikty są pozostałością budynku, ale uważał to za najbardziej prawdopodobne.

w Sątocznie – pochodzą z 1326 i odnoszą się do drewniano-ziemnej warowni, zapewne typu *motte* (powstała w niedługim czasie późniejsza siedziba prezentowała typ niewielkiej warowni z jednym domem, o czym pod koniec niniejszego artykułu) (Andrzejewski, Kajzer 2005). Urząd rybicki nad Jeziorem Drużno pojawia się w źródłach w 1320 roku. Zdaniem niektórych badaczy „strażnica” w Rynie istniała już w latach 20. XIV w. Jediną jej pozostałością miałyby być mur w północno-zachodniej części dziedzińca.

Pierwszy urzędnik w Szkarprawie pojawił się w źródłach w 1313 roku. Rybicki ze Szkarpawy podlegał bezpośrednio Malborkowi. Posiadał on dużo większe kompetencje niż urzędnicy tej rangi w innych komturiach. Zaopatrywał on stoły malborskie nie tylko w ryby, ale również inne sprowadzane artykuły jak np. jaja do posiłków postnych (Nowak, Tandecki 1997: VII). Zarządzał również magazynami soli w Gdańsku, na Helu i Bornholmie. Zajmował się także handlem międzynarodowym tym towarem. Zdarzało się, że gościli w Szkarprawie wielcy mistrzowie podczas polowań (Muhl 1927: 13–14). Pośród zabudowy wymienionej w inwentarzach znajdowały się budynki, których nazwy mówią nam o ich funkcji jak np. dom jesiotrowy, mielcuch, czy magazyn łodzi (Muhl 1927: 13–14).

Nie możemy wiele więcej powiedzieć o tych wczesnych inwestycjach. Zdaniem H. Domańskiej (1971: 11), w latach podanych przez Schmidta (1326–1331) w Sztumie wzniesiono mury obronne, bramę, basztę północno-zachodnią i niskie wówczas skrzydło południowe. Wciąż nie jest jasne, czy zamek ten powstał na miejscu wcześniejszego pruskiego grodu.

Wójtostwo sztumskie obejmowało znaczny kompleks leśny, a co za tym idzie jego głównym bogactwem było drewno. Było ono wykorzystywane w budownictwie, stanowiło przedmiot handlu, a także produkowano z niego na miejscu węgiel drzewny, smołę i dziegieć. Na terenie Puszczy Sztumskiej powstał również urząd leśny. Niektórzy autorzy uważają, że urząd w Benowie utworzono razem z wójtostwem w Sztumie (Gorbacz 1997: 30; Chęć 2007: 7). Leśny, który administrował puszcza, był członkiem konwentu malborskiego pomimo tego, że rezydował poza stołecznym zamkiem. W 1376 roku pojawił się pierwszy znany urzędnik w Benowie – Michael (Mülverstedt 1888: 53)

Dla porządku należy wspomnieć jeszcze o zamkach w Barcianach i Kętrzynie. Część badaczy przypuszcza, że dolne partie murów zamku w Barcianach pochodzą z lat 20. XIV stulecia. Wiąże się to ze wzmianką w *Canonicus Sambiensis* z 1325 roku, gdzie jest mowa o osadzie *Bartienburg* (Hirsch i in. 1861: 280). Znaczna część badaczy zamków krzyżackich uważa, że również w Kętrzynie mogła istnieć już w 1329 roku drewniana warownia, która miałyby zostać zniszczona w 1344 roku (Torbus 2010: 100).

W Ostródzie początkowo pojawili się prokuratorzy (1332 r.). Dość szybko przekształcono tą jednostkę w komturstwo. Najprawdopodobniej Krzyżacy do ostatniej chwili zwlekali z decyzją, czy nowy konwent osadzić w Ostródzie czy w Dąbrównie. To pierwsze miejsce, jak się wydaje, miało do tej pory niewielkie znaczenie. Dodatkowo, jak pisze S. Józwiak *Dąbrówno posiadało również najprawdopodobniej odpowiedniejszą siedzibę dla osadzenia tam konwentu* (Józwiak 2000: 14). To drugie zdanie jest prawdopodobnie jednak czystą spekulacją i nie ma potwierdzenia w badaniach archeologicznych. Co do ostatecznej decyzji o utworzeniu nowego urzędu w Ostródzie, Józwiak przypuszcza (2000: 16), że mogła mieć na nią wpływ bliskość granicy mazowieckiej i częste ataki Litwinów.

Prawdopodobnie również w latach 30. powstał dwór w Miłomłynie. Na podstawie planu J. Guisego można jedynie przypuszczać, że był to niewielki budynek w południowo-wschodnim narożu miasta, nad rzeczką Liwą. Być może był on połączony z systemem murów miejskich (Rzempołuch 1996: 114–115).

Ciekawym zagadnieniem jest z pewnością wspomniany już zamek w Morażu. Wydaje się, że znajdowała się tutaj pierwotnie jednoskrzydłowa warownia. W 1331 roku, po otrzymaniu praw miejskich, w zamku został osadzony wójt krzyżacki podporządkowany komturom elbląskim. Po tych wydarzeniach założenie zostało rozbudowane. Powstał tutaj monumentalny, trójskrzydłowy kasztel z dużą flankującą basztą. Niektórzy historycy uważają, że istniał tutaj pierwotnie zamek z jednym domem murowanym, który w 1331 r. został rozbudowany o dwa dodatkowe skrzydła. Jednak badania archeologiczne skłaniają nas do twierdzenia, że we wspomnianym roku powstał pierwszy zamek murowany, a jego rozbudowa przypada już na okres nowożytny. Z pewnością jest to obiekt wyjątkowy i może stanowić zarzewie ciekawej dyskusji.

W 1335 roku wielkim mistrzem został Dytryk von Altenburg. Sprawował on ten urząd krótko, bo jedynie 6 lat, ale jest uważany za jednego z głównych budowniczych Zakonu. Z okresem jego panowania łączy się wzniesienie kilku warowni z interesujących mnie terenów. Powstały wtedy siedziby prokuratorów w Giżycku, Węgorzewie, Piszcu i prawdopodobnie Okartowie (być może także niektóre z wcześniej wzmiankowanych – np. Miłomłyn; można domniemywać, że powstały wówczas również Młynary). Pierwszą z wymienionych warowni nie jest jednak zameczek, który możemy obserwować dzisiaj nad Kanałem Łuczańskim. Pierwotnie ulokowana była zapewne w okolicach dzisiejszej Pięknej Góry, nad jeziorem Kisajno (Białuński 2013: 22). Niestety nic nie wiemy o kształcie tej siedziby prokuratora. Tak samo jak o formie pierwszej warowni w Węgorzewie. Badania archeologiczne na terenie obecnego zamku węgorzewskiego nie wniosły wiele do naszej wiedzy na jego temat, głównie z powodu ich niewielkiej

skali. W Piszcu natomiast w trakcie badań archeologicznych odsłonięto konstrukcje drewniane pierwotnego założenia (Gula 2003: 14–43). W pierwszej fazie istnienia warowni nie potwierdzono występowania budynków murowanych, jednak nie należy tego wykluczać. Późniejszy murowany zamek wykorzystywał częściowo dawne umocnienia drewniane. Wydaje się, że już pierwotna warownia posiadała regularny kształt. Jerzy Gula przyjął (2003: 18), że okres budowy zamku to lata 1345–1378. Ostatnia data odnosi się do wizytacji tego obiektu przez wielkiego mistrza Winrycha von Knirpode i nie musi oznaczać końca budowy, o czym w dalszej części artykułu.

W Lasowicach Wielkich znajdowała się siedziba prokuratora. Po raz pierwszy pojawia się ona w źródłach w 1343 roku, ale dopiero w 1381 poświadczony jest pierwszy znany z imienia urzędnik Siegfried Grans (Mülverstedt 1888: 66). Niewiele wiadomo o samym dworze, być może bito tutaj monety. W 1607 roku wymieniony zostaje komin mincarski (Hejnosz, Gronowski 1960: 124), w czasach ekonomii malborskiej istniał tutaj folwark zwany Kominki (Długokęcki 1997: 31–32). Nazwę tę nadano w wieku XVI i prawdopodobnie pochodziła od owego komina, który musiałby już wówczas istnieć.

W Młynarach znajdowała się jedna z siedzib nadleśnego z Elbląga. Pierwszy znany urzędnik pojawił się tutaj w 1347 r. Natomiast jego siedziba powstała prawdopodobnie po 1327 roku, ponieważ wówczas założono miasto, a dwór krzyżacki znajdował się w obrębie murów miejskich (Rzempołuch 1996: 124).

Druga połowa XIV w., po traktacie kaliskim 1343 roku, to okres potęgi wewnętrznej państwa zakonnego. Wzmaga się jego potencjał gospodarczy. Postępuje proces osadnictwa, narasta gospodarka towarowo-pieniężna. Właśnie w latach 40. próbowano utworzyć nowe komturstwa w Sątocznie i Wystruci. Efemeryczny urząd komtura w Sątocznie istniał w latach 1342/43–1347. Wiadomo jednak, że tamtejsza siedziba nie posiadała programu konwentualnego. Niemal jednocześnie od 1344 r. rozpoczęła się seria wieloletnich wypraw Zakonu na Litwę. Szczególnie intensywną formę przybrały one po roku 1352 r. Powstało wówczas kilka warowni na terenie Prus Właściwych. Przyjmuje się, że do 1348 roku (wtedy pojawia się pierwszy potwierdzony źródłowo prokurator) powstał dom duży zamku Działdowskiego. Wówczas obwód warowny był prawdopodobnie drewniany. Od samego początku planowano jednak otoczyć majdan murem. W zbliżonym czasie bądź równocześnie wzniesiono budynek bramny. Niewiele później (po 1350 r.) powstały mury kurtynowe (Galicka 1958/1959; Galicki 1958/1959; Milewska 1990; Blusiewicz 2008). Była to pierwsza faza zamku murowanego, który może nam uzmysłwić, jak dynamicznie potrafiła się zmieniać bryła warowni w przeciągu kilkudziesięciu lat bez wcześniejszego planowania.

Warto w tym miejscu zwrócić jeszcze uwagę na słowa T. Torbusa (2014: 268), który stwierdził, że w okolicach 1340 r. pojawiają się założenia dwuskrzydłowe. Jako przykład podaje on zamek w Działdowie oraz zamki biskupie (Olsztyn, Reszel). Uznał je za ważny temat oddzielnego opracowania poświęconego zamkom wójtowskim i prokuratorskim, które miałyby powstać w przyszłości. Zamek w Działdowie oraz inne omawiane warownie z tego terenu nie posiadały wówczas takiej formy (obiekty, gdzie można się doszukiwać istnienia dwóch skrzydeł są nieco późniejsze, a i tak ich średniowieczna forma nie jest w pełni zweryfikowana).

Większość autorów przyjmuje, że zamek w Olsztynku powstał z inicjatywy komtura Ostródy Gunthera von Hohensteina. Wspomniany komtur ostródzki objął urząd w 1349 roku. Niektórzy uważają, że wtedy rozpoczęła się również budowa zamku murowanego. Był on wymieniony dwukrotnie w latach 50. XIV wieku. Pierwszy raz w 1351 przy okazji nadawania ziemi, a następnie w 1359 r. w związku z lokacją miasta przez Winrycha von Kniprode. Jednak ów drugi dokument został wystawiony w Dąbrównie, co sugeruje, że w Olsztynku wciąż trwały prace budowlane. W 1366 roku przebywał tutaj komtur ze świtą. Wówczas zapewne zamek był już ukończony (Toeppen 2004: 24). Na podstawie powyższych informacji należy przyjąć, że budowa została ukończona pomiędzy 1359 a 1366 rokiem.

Wydaje się, że można już odrzucić opinię wielce zasłużonych badaczy jak tą Tomasza Torbusa (nie on jedyny tak uważał) o istnieniu tutaj jedynie jednego skrzydła (Torbus 2010: 167). Podważyły to badania archeologiczne przeprowadzone na terenie zamku w 2006 roku (Koperkiewicz, Świętosławski 2006). W ich trakcie odkryto reliktury zabudowań w południowej części dziedzińca. Na podstawie wielkości cegieł, sposobu spoinowania i rodzaju zaprawy badacze przypuszczają, że ma on średniowieczną metrykę. W świetle tych badań, zamek w średniowieczu stanowił założenie najprawdopodobniej dwuskrzydłowe (skrzydła północno-wschodnie i południowe, a w zasadzie południowo-zachodnie), być może z kwadratową wieżą. Nie jest jasne, czy w miejscu skrzydła północno-zachodniego istniała zabudowa w średniowieczu. Całość założenia posiadała wymiary ok. 29 x 33 m.

Kolejnym zagadnieniem jest kwestia istnienia w miejscu późniejszego szczyckiego zamku wcześniejszego grodu pruskiego oraz datowania krzyżackiej warowni. Zdaniem starszych badaczy niemieckich nazwa *Ortelsburg* sugeruje istnienie tutaj grodu pruskiego (Crome 1940: 92). Pogląd ten przejęli również badacze polscy (Biskup 1959: 387). W trakcie badań wykopaliskowych natrafiono na spalone reliktury dawnej, drewnianej zabudowy, co zdaje się potwierdzać te przypuszczenia (Buczek-Płachtowa 1970: 7–9). Uprawdopodobnia to również

sugerowane przez H. Golluba (1926: 1–2) istnienie śladów osadnictwa pruskiego w otoczeniu zamku. Jest jednak również inna możliwość. Owe ślady spalonych konstrukcji drewnianych mogą być pozostałością po wcześniejszej budowli krzyżackiej, która miałaby powstać z inicjatywy komtura elbląskiego Ortolfa z Trewiru (niemiecka nazwa *Ortelsburg* wydaje się jednak wskazywać bardziej tę możliwość). Ten wcześniejszy gródek miał powstać zdaniem H. Golluba (1926: 1) około 1350 roku. Został on najpewniej zniszczony w 1370 roku przez Litwinów pod wodzą Kiejstuta. Pierwszy prokurator w Szczytnie pojawił się w 1360 roku (Jóźwiak 2000: 8). Krzyżacy zagarnęli te terytoria biskupom warmińskim w okresie pomiędzy końcem lat 40. XIV wieku a rokiem 1355. Wielki mistrz Winrych von Kniprode wizytował te tereny w 1359 roku i wówczas być może ustanowiono nowy urząd w Szczytnie. Prokurator pojawia się jeszcze w 1364 r., jednak później znika ze źródeł na szesnaście lat. Zdaniem S. Jóźwiaka mogło być to wynikiem sporu o te tereny z biskupami warmińskimi (Jóźwiak 2000: 20). W 1379 roku tereny prokuratorstwa odłączono od komturstwa elbląskiego i włączono w granice komturii ostródzkiej (Kasiske 1934: 149)³. To tylko jednak z hipotez, Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak zniszczenie tego miejsca przez Litwinów i wskazanie tej przyczyny na milczenie źródeł.

Mogłoby się wydawać, że w okresie prowadzenia przez Zakon wojen z Litwą, prace budowlane odbywały się w ograniczonym stopniu. Niewiele wiadomo o inwestycjach budowlanych w latach 60. XIV stulecia. Wiele zamków było rozbudowywanych w II połowie XIV wieku, jednak nie jest łatwo stwierdzić, kiedy dokładnie dane prace miały swój początek. Można spokojnie stwierdzić, że ukończono wówczas zamek w Olsztynku, ale jest to jedynie sfinalizowanie trwającej budowy. Prawdopodobnie również wówczas powstał zamek w Kętrzynie. Wiadomym jest, że samo miasto zostało lokowane w 1357 r. Zamek potwierdzony jest źródłowo dopiero w roku 1374. Wydaje się, że pomiędzy tymi latami nastąpiło wzniesienie trójskrzydłowej budowli, która przylegała do miasta, ale oddzielona była od niego murem kurtynowym z bramą wjazdową.

Być może również w Szestnie na przełomie lat 60. i 70. powstał zamek stanowiący siedzibę prokuratora, podporządkowanego komturii w Bałdze. Niektórzy autorzy uważają, że pierwsze założenie powstało tutaj w 1348 roku. Powtarzają oni również informacje o zniszczeniach tego obiektu w 1350 i następnie w 1371 roku. Można więc jedynie przyjąć, że budowa zamku rozpoczęła się ok. 1348 r., a ukończono ją po wspomnianym ostatnim najeździe Litwinów. Była to wówczas kolejna, najpewniej typowa budowla prokuratorowska z jednym domem, która dopiero z czasem została rozbudowana o kolejne skrzydło⁴.

³ S. Jóźwiak (2000: 21–22) uważa, że miało to miejsce w 1377 r.

⁴ Badania archeologiczne prowadził w latach osiemdziesiątych XX w. Marian Głosek (1986).

Należy pamiętać, że w tym czasie ponownie nasiliła się częstotliwość ataków krzyżackich na Litwę, które pociągnęły za sobą akcje odwetowe. Właśnie odwzajemnione działania Litwinów z lat 60. i 70. XIV wieku doprowadziły do licznych zniszczeń tych terenów. Jest to widoczne w źródłach i w warstwach archeologicznych. Zniszczeniom uległy m.in. warownie w Piszcu i Okartowie. Warstwa spalenizny datowana na ten okres została również zarejestrowana w Działdowie. Po tych wydarzeniach następuje modernizacja wielu warowni. Inne, jak Okartowo, zostają opuszczone i w późniejszym czasie w ich miejscach znajdują się jedynie folwarki. W tym okresie rozpoczyna się również bardziej zintensyfikowane osadnictwo na terenach tzw. Wielkiej Puszczy Mazurskiej (Białuński 1996: 39). Przyjmuje się wcześniej istnienie tutaj swego rodzaju strefy buforowej w postaci rozległych lasów, które chroniły państwo zakonne od wschodu i południa.

W 1380 roku zostało podpisane zawieszenie broni z Litwą. Przez następne lata działania wojenne ominęły południowo-wschodnią część Prus od Ostródy przez południową Warmię i Szczytno do Barcian. Wznowiono wówczas prace rozpoczęte przynajmniej 3 lata wcześniej na zamkach w Barcianach i Rynie. Początkowo w pierwszym z nich planowano utworzyć nową komturę, jednak zamysł ten porzucono, przez co kształt zamku w Barcianach nie przypomina na pierwszy rzut oka budowli konwentualnej.

Na zamku piskim pojawiają się wówczas potwierdzone archeologicznie elementy murowane. Wydaje się, że najbliższą analogią do tej warowni stanowił wówczas obiekt w Szestnie. W identyczny sposób rozlokowano w obydwu warowniach wjazd bramny (różniła je skala – zamek w Szestnie był dużo mniejszy) względem domu zamkowego.

W tym czasie również zamek w Działdowie zostaje rozbudowany, a od 1383 roku jego administratorzy tytułowani są wójtami. Powstają wówczas dwa nowe skrzydła, przy czym nie liczone się wówczas z pierwotnymi podziałami elewacji domu dużego, co sugeruje, że nie były one planowane wcześniej.

Jak wspomniałem, w Rynie również próbowano utworzyć nową komturę i to bardziej efektywnie niż w Barcianach. Pierwsza komturia istniała tutaj w latach 1393–1397 (Jóźwiak 1999). Jednak ostatecznie zamek w średniowieczu również nie otrzymał pełnej formy kasztelu konwentualnego. Chociaż na podstawie zachowanej bryły uważany był za taki jeszcze w latach 70. XX w. Jego budowa została przerwana po wzniesieniu jednego skrzydła i piwnic drugiego.

Wydaje się, że przynajmniej część z tych prac podjęto jeszcze przed podpisaniem rozejmu, a prawdopodobnie bezpośrednio po najeździe litewskim w 1376 roku. W przypadku niektórych warowni potwierdzają to źródła (Barciany, Ryn), co do innych można znaleźć pośrednie przesłanki, które

to sugerują. Słynna podróż Winrycha von Kniprode w ostatnich latach 7 dekad XIV stulecia mogła być wizytacją placów budowy i terenów, które miały stanowić obszar nowej kolonizacji (nie jest raczej datą zakończenia budów, jak niektórzy autorzy pragną to widzieć; wielki mistrz odwiedził zapewne wówczas również budowę zamku w Rynie, ponieważ tam podróż miała się rozpocząć).

W literaturze przedmiotu zamek szczycieński jest datowany bardzo szeroko. Niektórzy autorzy uważają, że w swojej murowanej postaci został wzniesiony około poł. XIV stulecia, a inni przeciągają początek budowy do lat 80. XIV wieku. Wydaje się, że ta druga propozycja jest bardziej prawdopodobna. Przyjąłem powyżej (oczywiście nie jako pierwszy), że pozostałości drewnianoziemnej warowni świadczą o istnieniu tutaj wcześniejszych umocnień krzyżackich. Ich kres wyznacza gruba warstwa spalenizny. Najpewniej jest to również efekt najazdów litewskich. Z tego względu wydaje się, że zamek na rzucie zbliżonym do kwadratu o formie kasztelu powstał po tych wydarzeniach. Otwartym pozostaje pytanie, czy jego forma świadczy o pierwotnej chęci utworzenia w tym miejscu siedziby komtura, co sugerują niektórzy autorzy. Byłbym w tej kwestii ostrożny – źródła milczą na ten temat, a jedyną przesłanką jest właśnie forma zamku, która kojarzy się z typowymi kasztelami konwentalnymi. Niektórzy, szczególnie starsi badacze, doszukują się również w programie tego założenia pomieszczeń przeznaczonych dla konwentu. Należy pamiętać, że na terenie dawnego państwa zakonnego zdarzały się obiekty, które nie były siedzibami konwentów i posiadały formę bardziej rozbudowaną niż przeciętna siedziba niższego urzędnika (takie formy prezentowały głównie zamki wójtowskie, a tutaj mamy prokuratorię).

Oprócz tych ważnych inwestycji pojawiły się kolejne. Wybudowano wówczas niewielkie warownie w Ełku i Giżycku. Dodatkowo powstał nowy zamek w Węgorzewie (większość autorów podaje rok 1398 jako datę ukończenia budowy).

Warto także wskazać na obiekty w Bezlawkach i Garbnie, które prezentują typ zameczków jednoskrzydłowych. Posiadają charakterystyczny układ z obszernym dziedzińcem i otwarte do wewnątrz baszty, które są nieco wysunięte przed lico murów. W tym okresie zmienia się wojskowość Zakonu. Coraz większą rolę zaczynają odgrywać wojska zaciężne i broń palna. Przejście do systemu wojsk zaciężnych, które nastąpiło po upowszechnieniu się broni palnej, stało się powodem tworzenia znacznych przestrzeni wykorzystywanych na kwatery dla żołnierzy oraz jako powierzchnię do odbywania ćwiczeń i ustawiania taborów (Arszyński 1995: 177). W znacznym stopniu omówiła to zagadnienie H. Domańska (1976).

Zamki w Bezlawkach i Garbnie są o tyle ciekawe, że prezentują niemal identyczny typ warowni oraz pełniły chyba tą samą funkcję na terenie tego samego prokuratorstwa i powstały w zbliżonym czasie (w Garbnie mogła się znajdować wcześniejsza warownia wspomniana w 1328 roku, ale nie miała zapewne żadnego wpływu na kształt późniejszego zamku).

Pojawianie się warowni na obszarze Prus Właściwych było nierównomierne. W literaturze przedmiotu przyjmuje się bezdyskusyjnie, że zamki pojawiały się wraz z podbojem kolejnych terytoriów. Jest to oczywiście prawdą, ale większa część ziem, stanowiących przedmiot tej rozprawy, należała przez wiele lat do Zakonu, a jednak nie powstały na nich siedziby urzędnicze (bądź też nie posiadamy źródeł potwierdzających ich istnienie). Wpływ miały na to liczne czynniki, zarówno wewnętrzne jak i zewnętrzne. Znaczna część granic z Mazowszem i Litwą była wciąż sporna. Dodatkowo istniały w tych rejonach pasy bagien i lasów stanowiących naturalną barierę, która utrudniała wdzieranie się wrogich wojsk w głąb kraju. Obszary te nie posiadały wystarczającego potencjału gospodarczego w postaci ludzi, którzy mogliby pracować na rzecz władz zakonnych. Dopiero kolonizacja oraz ustanowienie oficjalnych granic mogły doprowadzić do rozbudowy administracji terytorialnej we wschodnich i południowo-wschodnich rejonach państwa krzyżackiego.

Jak można zauważyć nie jesteśmy w stanie na chwilę obecną powiedzieć wiele na temat XIII-wiecznych budowli, które stanowiłyby siedziby niższych urzędników krzyżackich na omawianym terenie. Trudnym zadaniem byłoby zresztą określenie funkcji tych obiektów w systemie administracyjnym kraju w tym czasie.

Dopiero początek XIV wieku przynosi więcej informacji o istnieniu siedzib drobnych urzędników. Ważne w tym okresie wydają się warownie na terenie ziemi sasińskiej (komturstwo dzierżgońskie). Tam powstał gródek w Dąbrównie, gdzie początkowo rezydował prokurator, a następnie wójt. Być może w zabezpieczeniu kolonizacji tych terenów odegrały swoją rolę również domniemane drewniano-ziemne siedziby w Działdowie i Olsztynku.

W tym czasie następuje wyraźne ożywienie budowlane na terenie Żuław. Jest to zrozumiałe ze względu na przeniesienie siedziby wielkich mistrzów do Malborka. Większość z tych założeń stanowiła zaplecze stołecznego zamku.

Następnym horyzontem czasowym, który należałoby wyróżnić są lata 30. i 40. XIV stulecia. Na wschodzie kraju powstają wówczas stosunkowo liczne, najpewniej drewniano-ziemne warownie (m.in. Pisz, Giżycko, Węgorzewo, Okartowo). Obiekty znajdujące się w zachodniej części Prus Właściwych przybierają formy murowane (np. Działdowo, Olsztynek). Inne natomiast tracą na znaczeniu (Dąbrówno na rzecz Ostródy).

Wyraźną cezurę dla tych terenów stanowią rejzy wojsk litewskich w latach 60. i 70. XIV stulecia. Wówczas znaczna część warowni uległa zniszczeniu bądź też została poważnie uszkodzona. Po tych wydarzeniach niektóre obiekty przestały funkcjonować (Okartowo) inne natomiast zostały przekształcone w murowane zamki (np. Pisz). Dodatkowo w zachodnich rejonach Prus Właściwych nastąpiła rozbudowa niektórych założeń (np. Działdowo). Dopiero jednak po podpisaniu zawieszenia broni z Litwą ruszyła w pełni akcja budowlana. Powstały wówczas nowe warownie np. w Giżycku, Ełku, Węgorzewie, Bezlawkach, Szczytnie, Nidzicy czy Garbnie. Warto zwrócić uwagę na fakt, że niektóre z nich były już dostosowane do nowego sposobu prowadzenia wojen przez Zakon. Dodatkowo część z istniejących zamków została wówczas zmodernizowana aby dostosować je do użycia broni palnej (np. Barciany). Należy podkreślić, że w tym czasie pojawiają się próby utworzenia nowych komturstw na terenie tzw. Wielkiej Puszczy, które jednak nie przetrwały długo. Znaczna część zamków powstających i rozbudowywanych w tym okresie znajdowała się na obszarze komturstwa bałgijskiego oraz pokarmińskiego. Niektóre z nich znalazły się również w obrębie nowo utworzonej komturii w Rynie.

Prace budowlane trwały na terenie wielu obiektów aż do wybuchu Wielkiej Wojny. Po jej zakończeniu sytuacja gospodarcza państwa zmieniła się diametralnie. Prowadzono już głównie prace modernizacyjne. Stagnacja trwała aż do Wojny Trzynastoletniej, która przetoczyła się przez państwo zakonne, pogarszając jeszcze sytuację. Niektóre zamki zostały wówczas zniszczone przez konfederatów. Po II pokoju toruńskim obiekty znajdujące się na zachodzie Prus trafiły w ręce polskie. Dopiero początek XVI wieku doprowadził do kolejnych modernizacji zamków w związku ze zbliżającą się wówczas ostatnią wojną tzw. Pruską.

Zwraca uwagę fakt, że znaczna część obiektów z tego terenu stanowi założenia z jednym domem murowanym. Szczególnie jest to zauważalne na terenach położonych na wschodzie Prus i dotyczy głównie siedzib prokuratorskich. Wyraźnie widoczna jest zależność formy siedziby urzędniczej od rangi jej głównego rezydenta. Większość zamków wójtowskich była większa od prokuratorskich. W literaturze dominuje przeświadczenie, że zamki komornicze były najmniejsze, ale przy obecnym stanie badań wydaje się, że nie odbiegały one gabarytami od zamków prokuratorskich. Uwidacznia się to również w rozbudowie obiektów wraz ze zmianą tytułatury rezydujących w nim urzędników (Działdowo, Morąg). Zauważalne jest również, że wraz ze zmianą tytułatury rozpoczynała się często intensywniejsza akcja urbanizacyjna danych obszarów (przykłady Dąbrówna i Morąg). Siedziby z jednym domem murowanym powstają też w tym rejonie w zbliżonym czasie przypadającym głównie na ostatnią

ćwierć XIV stulecia (Bezląwki, Elk, Garbno, Giżycko, Pisz, Szestno?). Pomiedzy tymi obiektami występują jednak pewne różnice i nie wszystkie są porównywalne. Jednak w przypadku części z nich możemy mówić o istnieniu pewnej stosunkowo spójnej grupy. Wojciech Wólkowski (2013: 113) nazywa ją po prostu zamkami komornickimi i zalicza do niej oprócz Bezląwek wymienione obiekty w Elku, Garbnie i Giżycku, a także m.in. warownie w Sątocznie i Nowym Jasieńcu. Uważam, że o ile sama grupa wydaje się stosunkowo spójna, a na podstawie umieszczenia domu zamkowego oraz wjazdu bramnego Wólkowski wyróżnia dodatkowo szereg podtypów, o tyle sam termin opisujący owe założenia wydaje się nietrafiony, ponieważ może on również sugerować rangę urzędnika rezydującego w danej warowni (część z nich stanowiła siedziby prokuratorów).

Hanna Domańska (1978: 60) poruszyła zagadnienie jednoskrzydłowych zamków przy okazji omawiania architektury zamku w Bytowie. Jej zdaniem w swojej pierwotnej formie nawiązywał on do typu warowni rozpowszechnionego w XIV wieku na terenie Pomorza Zachodniego. Forma jednoskrzydłowego domu, z obszernym dziedzińcem otoczonym murami obronnymi, występowała sporadycznie w architekturze zakonu krzyżackiego w XIV wieku (z omawianego terenu jest to np. pierwsza faza zamku w Działdowie) i rozpowszechniła się na przełomie XIV i XV stulecia, co znajduje potwierdzenie w powyższym wywodzie. Wspomniana autorka doszukuje się przyczyny popularyzacji tego modelu we wpływach architektury obronnej joannitów, a także w zmianach, które zachodziły w tym czasie w strukturach wojsk zakonu krzyżackiego.

Być może oddzielnie należałoby potraktować zamki, które posiadały wolno stojący dom murowany, który nie był bezpośrednio połączony z obwo-dem warownym (Elk, Sątoczno, Giżycko), a które we wspomnianej pracy H. Domańskiej znalazły się w jednej grupie z zamkami pokroju warowni w Bytowie. Warownie tego typu zazwyczaj były mniejsze niż pozostałe, w których domy tworzyły jeden z boków obwo-du warownego.

Odmianą grupę stanowią dwory miejskie. Obiekty tego typu powstawały praktycznie na terenie całego państwa zakonnego. Wyróżnia je lokalizacja w obrębie murów miejskich, najczęściej w ich narożu. Zazwyczaj były to niewielkie budynki, często w sposób symboliczny oddzielone od przestrzeni miejskiej. Powstawały one zwykle wraz z fortyfikacjami miejskimi, albo na wydzielonej wcześniej działce w późniejszym okresie. Na omawianym terenie jako dwory miejskie możemy wyróżnić domniemany obiekt w Iławie (nie jest obecnie jasne, czy istniał zamek na wyspie Wielka Żuława), a także budowle w Młynarach i być może w Miłomłynie. Można również przyjąć, że zamek w Kętrzynie stanowił warownię miejską. Różni go od Iławy i Młynar fakt, że przylegał on do miasta. Natomiast od zachodu istniał jedynie mur kurtynowy.

Istniały również siedziby urzędnicze znajdujące się w folwarkach (pomijając fakt, że przy większości z nich folwark znajdował się w pewnej odległości, bądź na przedzamczu/przedgrodziu). Do nich należy zaliczyć obiekty w Mątowach Małych i Benowie.

Jak można zauważyć nie zająłem się wszystkimi siedzibami niższych urzędników z terenów Prus Właściwych. Wynika to po części z formy tego tekstu, ale również z chęci przedstawienia jedynie ogólnych tendencji, które zmieniały się w czasie istnienia państwa zakonnego, a które ważyły na kształcie interesujących mnie obiektów. W chwili obecnej badania zarówno historyków jak i archeologów nie są na tyle zaawansowane aby umieszczać w tym miejscu pozostałe, wymienione we wstępie siedziby. Niektóre są znane jedynie ze wzmianek w źródłach pisanych jako miejsca wystawiania dokumentów. Inne są całkowicie domniemane tzn. że nawet nie posiadamy źródeł średniowiecznych mówiących o ich istnieniu, a wymieniają je głównie nowożytni autorzy.

Dotychczas to zamki konwentualne stanowiły główny punkt zainteresowania badaczy architektury zakonnej. Wydaje się jednak, że powoli zaczyna się to zmieniać. Do niedawna siedziby niższych urzędników krzyżackich, poza najbardziej wyróżniającymi się, stanowiły zupełny margines badawczy. Obecnie pojawiają się co raz liczniejsze publikacje dotyczące pojedynczych obiektów, ale warto również spojrzeć na temat szerzej i dokonać umieszczenia ich w konkretnych realiach politycznych i gospodarczych. Truizmem będzie wspomnienie, że siedziby te wymagają badań interdyscyplinarnych, ale z drugiej strony należy to podkreślać przy każdej możliwej okazji.

mgr Marcel Knyżewski
Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Archeologii
ul. Uniwersytecka 3
90-137 Łódź
marcel-knyzewski@wp.pl

BIBLIOGRAFIA

- Andrzejewski A., Kajzer L. (2005), *Zamek w Sątocznie w „Terra Barthensi” albo triumf historii*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, t. II, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk, s. 197–205.
- Arszyński M. (1995), *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń.
- Białyński G. (1996), *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początków XVIII wieku. Starostwa leckie (giżyckie) i ryńskie*, Olsztyn.
- Białyński G. (2013), *Z dziejów krzyżackiego zamku w Wielkiej Puszczy. Przypadek Giżycka*, „*Studia z dziejów średniowiecza*”, nr 17, red. B. Możejko, M. Smoliński, S. Szybkowski, Warszawa, s. 15–38.
- Biskup M. (1959), *Rozwój przestrzenny miasta Szczytna*, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*”, nr 1, s. 385–398.
- Blusiewicz K. (2008), *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na zamku w Działdowie w 2008 roku*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
- Buczek-Płachtowa B. (1970), *Szczytno zamek krzyżacki, wstępne wyniki badań 14 VII–24 IX 1970*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
- Chęć A. (2003), *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku w Mątowach Małych, gm. Miloradz na Żuławach Wiślanych – sezon badawczy 2001*, [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, t. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk, s. 393–401.
- Chęć A. (2007), *Wykorzystanie zasobów naturalnych Puszczy Sztumskiej w czasach krzyżackich*, [w:] *Z dziejów Sztumu i okolic*, cz. 5, Sztum, s. 7–14.
- Crome H. (1940), *Verzeichnis der Vehrnanlagen Ostpreussens*, Prussia, Bd. 34.
- Dąbrowski J. (1961/1962), *Badania w Dąbrównie*, „*Rocznik Olsztyński*”, t. IV, s. 341–356.
- Długołęcki W. (1992), *Osadnictwo na Żuławach w XIII i początkach XIV w*, Malbork.
- Długołęcki W. (1997), *Zaginione dwory krzyżackie w okolicach Malborka – Uwagi do badań nad osadnictwem Żuław Wielkich w średniowieczu*, [w:] *Krzyżowcy, kronikarze, dyplomaci*, red. B. Śliwiński, Gdańskie studia z dziejów średniowiecza, nr 4, s. 23–32.
- Domańska H. (1976), *Z badań nad problemem przystosowania zamków Pomorza Wschodniego do broni palnej w latach 1390–1520*, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, t. XXI R, z. 4, s. 323–335.
- Domańska H. (1971), *Zamek w Sztumie. Województwo gdańskie. Dokumentacja naukowo-historyczna wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora*

- Zabytków w Gdańsku*, maszynopis w Archiwum WUOZ w Gdańsku, Gdańsk.
- Domańska H. (1978), *Zamek w Bytowie na tle architektury obronnej zakonu krzyżackiego z przełomu XIV i XV wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 3, s. 151–162.
- Galicka I. (1958/1959), *Działdowo. Zamek krzyżacki*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
- Galicki W. (1958/1959), *Działdowo. Zamek krzyżacki. Badania architektoniczne*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
- Gardawski A. (1958), *Wyniki archeologicznych badań terenowych, przeprowadzonych na zamku w Działdowie w lipcu 1958 roku*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
- Głosek M. (1986), *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Szestnie, gm. Mrągowo w 1986 r.*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
- Gollub H. (1926), *Geschichte der Stadt Ortelsburg*, Ortelsburg.
- Gorbacz T. (1997), *Sztum i okolice w okresie krzyżackim*, [w:] *Z dziejów Sztumu i okolic*, cz.1, Sztum, s. 21–39.
- Gula J. (2003), *Badania archeologiczne prowadzone w 2003 roku na terenie zamku w Piszcu*, „Znad Pisy”, nr 12, s. 14–43.
- Hejnosz J., Gronowski J. (opr.) (1960), *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 2, Toruń.
- Hirsch T., Toeppen M., Etrehlke E. (wyd.) (1861), *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. I, Leipzig.
- Jóźwiak S. (1999), *Pierwsze komturstwo ryńskie (1393–1397). Powstanie, rozwój terytorialny, likwidacja*, [w:] *Prusy–Polska–Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. A. Radziwiński, J. Tandecki, Toruń, s. 211–229.
- Jóźwiak S. (2000), *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej Zakonu Krzyżackiego na południowych obszarach Prus Górnych do 1410 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 1 (227), z. 2, s. 3–27.
- Jóźwiak S. (2001), *Centralne i terytorialne organy władzy Zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1288–1410. Rozwój–przekształcenia–kompetencje*, Toruń.
- Kasiske K. (1934), *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410*, Königsberg.
- Koperkiewicz A., Świętosławski W. (2006), *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynku*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

- Löwner M. (1998), *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preußen durch den Deutschen Orden bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden.
- Maciejewska J. (1960), *Z dziejów zamku krzyżackiego w Piszcu*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 2, s. 235–246.
- Mackiewicz A. i H. (1995), *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w Olsztynku przy wschodnim ciągu murów miejskich w sezonach 1993–1994*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
- Milewska M. (1990), *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Działdowie w latach 1981–1989*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
- Muhl J. (1928), *Die Geschichte von Stutthof*, „Studien zur Westpreussischen Guetergeschichte”, Bd. 3, Danzig, s. 11–28.
- Mülverstedt von G. A. (1888), *Die Beamten und Conventsmitglieder in den Verwaltungs-Districten des Deutschen Ordens innerhalb des Regirungsbezirks Danzig*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Bd. 24, s. 1–68.
- Nowak Z.H., Tandecki J. wyd. (1997), *Księga rachunkowa urzędów rybickich komturstwa malborskiego i dzierzgońskiego 1440–1445*, Toruń.
- Piasek D. (2008), *Zamek krzyżacki w Laskach – próba rekonstrukcji*, „Rocznik Żuławski”, s. 76–78.
- Rzempołuch A. (1996), *Ehemaliges Ostpreussen. Kunstreiseführer*, Olsztyn.
- Schmid B. (1909), *Die Bau und Kunstdenkmäler Pomesaniens*, H. 3, Kreis Stuhm, Danzig.
- Toeppen M. (2004), *Historia okręgu i miasta Olsztynek*, przekł. M. Sacha, Dąbrówno.
- Torbus T. (2010), *Zamki krzyżackie*, Warszawa.
- Torbus T. (2014), *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk.
- Wólkowski W. (2013), *Architektura zamku w Bezlawkach*, [w:] *Bezlawki – ocalić od zapomnienia*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk, s. 109–118.

SUMMARY

FORMATION OF SEATS OF LOWER OFFICIALS
OF THE TEUTONIC KNIGHTS IN PRUSSIA

So far, it Conventual castles were at the center of interest of researchers of Teutonic architecture. However, it seems that it slowly starts to change. Until recently, the seat of the Teutonic Knights lower officials, except the most distinctive constituted a complete research margin. Currently, there are at once numerous publications on individual objects, but we should also look at the subject more broadly and make placing them in specific political and economic realities.

We are not able at the moment to say much about the thirteenth century buildings, which would constitute the seat of the Teutonic Knights lower officials to discussed area. It was not until the beginning of the fourteenth century brings more information about the existence of headquarters of minor officials. At this time, the evident revival building in the Zulawy. This is understandable due to the transfer of the seat of the great masters to Marienburg. Most of these assumptions was the auxiliary facilities of the capital castle.

Very important are the 30s and 40s of the fourteenth century. On the east of the country are formed the quite numerous, probably wood and earth strongholds. Objects located in the western part of Prussia gain at this time bricked forms.

A clear turning point for the sites are the Lithuanian army raids in the 60s and 70s the fourteenth century. After these events, some objects ceased to function (Okartowo) while others have been transformed into brick castles (Pisz). Additionally, in the western regions of Prussia, some assumptions have been expanded. But it was only after the signing of the armistice with Lithuania began to build castles on a much larger scale. Construction work lasted in many objects until the outbreak of the Great War. After it state's economic situation has changed dramatically. There were mainly modernization works on castles.